

ТАБИГЫЙ ИЛИМДЕР

УДК 630*4

<https://doi.org/10.56122/.v1i1.58>

**КЫРГЫЗ-АТА УЛУТТУК ЖАРАТЫЛЫШ ПАРКЫНЫН АЙМАГЫНДАГЫ АРЧА
ТОКОЙЛОРДУН АЙРЫМ ЗЫЯНКЕЧТЕРИ БОЮНЧА МААЛЫМАТ**

Мурзакулов Советбек Сыдыкович- изденүүчү ОшГУ
Абсатаров Равшанбек Ракманалиевич – б.и.к., ОшМПУ
Мамасадык уулу Арстан – окутуучу, ОшМПУ

**СВЕДЕНИЯ О НЕКОТОРЫХ ВРЕДИТЕЛЯХ МОЖЖЕВЕЛЬНЫХ ЛЕСОВ НА
ТЕРРИТОРИИ КЫРГЫЗСКО-АТИНСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО ПРИРОДНОГО
ПАРКА**

Мурзакулов Советбек Сыдыкович-
Абсатаров Равшанбек Ракманалиевич – к.б.н., ОшГПУ
Мамасадык уулу Арстан – преподаватель, ОшГПУ

**INFORMATION ABOUT SOME PESTS OF JUNIPER FORESTS ON THE TERRITORY
OF THE KYRGYZ-ATA NATIONAL NATURAL PARK**

Murzakulov Sovetbek Sydykovich
Absatarov Ravshanbek Rakmanalievich -, OshSPU
Mamasadyk uulu Arstan - teacher, OshSP U

Аннотация

Макалада Кыргыз –Ата улуттук жаратылыш паркынын аймагындагы арча токойлорундагы айрым зыянкечтери боюнча маалыматтар берилет. Учурда арча токойлорунун санитардык абалын изилдөө актуалдуу, анткени арча токойлор тоолуу аймактарда жер кыртышын эрозиядан сактап, суунун агымын жөнгө салат, кыртыштын асылдуулугун сактайт. Бирок арча токойлор ар кандай зыянкечтерден жабыркап келүүдө. Айрыкча арчанын табигый калыбына келүүсүнө мөмө-тобурчак зыянкечтери олуттуу зыянын тийгизип аларды изилдөө кызыгууну туудурат. Изилдөө объектиси Кыргыз –Ата улуттук жаратылыш паркынын аймагында кездешүүчү *Juniperus zeravchanica* Com, *J.semiglobosa* Rgl., *J.turkestanica* Com. арчаларынын айрым зыянкечтери болмокчу. Изилдөө иштерин жүргүзүүдө токой энтомологиясынын стандарттуу методдору колдонулду. Негизги ыкмалардын бири маршруттук изилдөө усулу пайдаланылды. Талкууга айрым мөмө-тобурчак жана сөңгөк зыянкечтери боюнча маалыматтар берилди.

Түйүндүү сөздөр. *Juniperus zeravchanica* Com, *J.semiglobosa* Rgl., *J.turkestanica* Com., *Megastigmus* Fabricius, арча токойлор, Кыргыз-Ата

Аннотация

В статье приведены сведения о некоторых вредителях арчевых лесов на территории Кыргыз-Атинского национального природного парка. В настоящее время актуальным является изучение санитарного состояния арчевых лесов, так как арчевые леса защищают почву от эрозии в горных районах, регулируют сток воды, сохраняют плодородие почвы. Однако арчевые леса поражаются различными вредителями. В частности, значительный вред естественному восстановлению можжевельника наносят семяеды. Объект исследования: вредители *Juniperus zeravchanica* Com, *J.semiglobosa* Rgl., *J.turkestanica* Com, обнаруженные в Кыргыз-Атинском национальном природном парке. При проведении исследований использовались стандартные методы лесной энтомологии. Одним из основных методов был маршрутный метод исследования. На обсуждение была дана информация о некоторых вредителях можжевельников.

Ключевые слова. *Juniperus zeravchanica* Com, *J.semiglobosa* Rgl., *J.turkestanica* Com., *Megastigmus* Fabricius, можжевельниковые леса, Кыргыз-Ата

Abstract

The article contains information about some pests of juniper forests on the territory of the Kyrgyz-Ata National Nature Park. Currently, it is important to study the sanitary condition of juniper forests, as juniper forests protect the soil from erosion in mountain areas, regulate water runoff, and preserve soil fertility. However, juniper forests are affected by various pests. In particular, juniper seeds are of great importance for natural regeneration. Object of research: pests *Juniperus zeravchanica* Com, *J.semiglobosa* Rgl., *J.turkestanica* Com, discovered in the Kyrgyz-Atina National Natural Park. Standard methods of forest entomology were used during the research. One of the main methods was the route method of research. For discussion, there is information about some pests of junipers.

Keywords. *Juniperus zeravchanica* Com, *J.semiglobosa* Rgl., *J.turkestanica* Com., *Megastigmus Fabricius*, juniper forests, Kyrgyz-Ata

Киришүү

Кыргыз-Ата мамлекеттик улуттук жаратылыш паркы Ош облусунун Ноокат районунда орун алган. Ош шаарынан 40 чакырым түштүктө, Алай кырка тоосунун түндүк капталында жайгашкан кеңири жаратылыш комплекси болуп эсептелет. Парк 1992-жылы 18-мартындагы Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн № 82-токтому менен арча токойлорун сактоо жана калыбына келтирүү максатында уюштурулган. Жалпы аянты 11172 га ны түзөт.

Арча токойлор жер кыртышын эрозиядан сактап, суунун агымын жөнгө салат, кыртыштын асылдуулугун сактайт. Жазында арча токойлору өрөөндөрдөн мөңгүлөргө жана карлуу талааларга агып келген жылуу абанын агымынын күчүн жумшартып, алардын тез эрип кетишин жайлатып, суу ташкындарынан сактап турат.

Арча токойлорунун айлана чөйрөнү тазалоочу санитардык-гигиеналык мааниси баа жеткис. Арча токойлорунун бир гектары бир күндө айлана-чөйрөгө 30 кг чейинки бактерициддик жыпар жыттарды бөлүп чыгарып турат.

Парктын аймагында арчанын үч түрү (*Juniperus zeravchanica* Comarov, 1932), полушаровидная (*J.semiglobosa* Rgl.1880), туркестанская (*J.turkestanica* Comarov, 1924) кездешет. Ксерофиттик шарттарда Зеравшан арчасы өсөт. Улуттук парктын аймагында арчанын бул түрү түштүк капталдарында гана кездешет, көбүнчө 2500 м бийиктикке чейин.

Түндүк капталдарында 2500 мге чейин жана түштүгүндө 2800 мге чейин жарым шар формасындагы арча басымдуулук кылат. Бул бийиктик чектердин (поястын) төмөнкү бөлүгүндө зеравшан арча көп кездешет, ал эми жогору жагында Түркстан арчанын дарак формасы көп кездешет. Жарым шар арча көчөттөрүнүн түшүмдүүлүгү жана толуктугу өтө гетерогендүү жана көбөйүү шарттарына толугу менен көз каранды.

Түндүктөн 3000 метрге чейин жана түштүктөн 3300 метрге чейин Түркстан арчасы басымдуулук кылат. Субальп алкагынын жогорку бөлүгүндө деңиз деңгээлинен 3000-3500 м бийиктикте Түркстан арчасынын стланиги өскөн майда бүртүкчөлүү бийик тоолуу талаалар өнүккөн.

Изилдөө объектиси жана усулдары

Изилдөө объектиси Кыргыз-Ата мамлекеттик улуттук жаратылыш паркында кездешүүчү арча токойлору эсептелет. Арча - Латынча аталышы - (*juniperus*), кээ бир булактарда *joini-parus* «бүчүр байлоо», ал эми кельт сөзүнөн *Jenepus* — «саюучу» дегенди түшүндүрөт. Бул жалбырактарынын ийне сымал болушу менен түшүндүрүлөт. Өсүмдүктөрдүн кипаристер тукумунун уруусу, дайыма жашыл ийне жалбырактуу дарак же бадал. Бийиктиги 10-12, кээде 20-30 м. Эки үйлүү, айрымдары бир үйлүү; жаш өркүндөрүнүн жалбырагы ийне сымал, бара-бара түрпүгө айланат. Гүлдөрү майда, жазында гүлдөйт.

Тобурчактары эттүү, жемишке окшош, ичинде үчтөн уругу бар. Өтө жай, 500-1000 жыл өсөт. Жыгачы катуу, көпкө чирибейт. Арча жарыкчыл, кургакчыл, суукка чыдамдуу, тамыры терең жана жайылып өсүп, жер алдындагы сууну жана азык заттарды сиңирет. Ал туздуу деңиз жээктеринен тартып бийик тоо сырттарына, Түндүктүн саздуу токойлоруна, акиташтуу бийик тоо кыркаларына чейин кездешет. Кыргыз-Ата улуттук паркынын негизги токой түзүүчү породалары болуп арчанын үч түрү саналат: зерашан арчасы, жарым шар сымал арча жана Түркстан арчасы, ал эми субальп чегинде Түркстандын жапалак арчасы (стланикасы) кеңири таралган.

Изилдөө иштерин жүргүзүүдө токой энтомологиясынын стандарттуу методдору колдонулду. Негизги ыкмалардын бири маршруттук изилдөө усулу болду.

Изилдөөнүн жыйынтыктары жана аларды талкуулоо

Арчанын тамырынан баштап урукка чейинки бардык бөлүктөрү зыянкечтер тарабынан жабыркайт. Төмөндө паркта кездешүүчү арча зыянкечтеринин айрым өкүлдөрү боюнча маалымат берилет.

Арчанын мөмө-тобурчактарына зыян келтирүүчү *Megastigmus Fabricius* тукумунун 4 түрү белгилүү: *M. certus* Nikolskaya, 1966; *M. juniperi* Nikolskaya, 1966; *M. validus* Nikolskaya, 1966; *M. fidus* Nikolskaia, 1966.

M. juniperi Nik. - арча мөмө-тобурчагынын зыянкечи, бул зыянкечтин ургаачылары жумурткаларын Зеравшан арчаларына таштайт. Уруктун бузулуу даражасы 0,2-25% чейин жетет.

M. validus Nik. – арча мөмө-тобурчагынын зыянкечи Түркстан арчаларын жабыркатат. Айрыкча жапалак арчаларда көп кездешет. Фитофагдардын уруктардын зыянга учурашынын даражасы 55%.

M. focus Nik. жана **M. certus Nik** - арча мөмө-тобурчагынын зыянкечтери Жарым шар сымал арчаларды жабыркатат. Зыянга учуратуу даражасы 10-15% га чейин жетет.

Арча Семенов мурутчаны (*Semanotus semenovi* Okun.) Бул дээрлик кара түстөгү чайырдай-күрөң коңуз. Катуу канатында ачык-сары тасмасы бар. Личинкалары арчага гана зыян келтирет, жоон бутактар менен сөңгөктөрдүн кабыктарынын астында өнүгөт, жыгачка катуу зыян келтирет. Бир мууну 2 жылдын ичинде өнүгөт. Коңуздар апрель айында күүгүмдө гана учуп чыгат. Начарлаган жана жаңы кыйылган дарактарга жайгашат. Ургаачысы кабыктын жаракасына тууйт. Жумурткасы 20-30 күндө өнүгөт. Личинкасы кабык астына кемирип кирет, анда адегенде була, андан кийин жыгач менен азыктанып, терең ийри - муйру жол жасайт.

Арча алтынчыгы (*Anthaxia conradti* Sem.) Күнүрт-бронза түстөгү, дээрлик кара жалтырак коңуз. Катуу канатынын бети бырыш-данчалуу денесинин төмөн жагы жалтырак, сейрек боз түктөр менен капталган. Денеси жазы жалпак. Негизинен арчада жана Шренк карагайында өнүгөт. Бир мууну 2 жылда өнүгөт. Личинкалары жана коңуздары кыштайт. Коңуздары күнөстүү жылуу күндөрү учуп чыгат. Жыл апрелдин экинчи жырымынан башталып, июлдун ортосунда чейин уланат. Ургаачылары кабыктын жараңкыларына жумуртка тууйт. Коңуздар жакшы жарык түшкөн жана күн жылыткан жерлерди жактырат. Ошондуктан алтынчык өсүп турган дарактардын жогоркусуна караганда, көбүнчө шактарынын төмөнкү бутактарына жайгашат. Даракты илдет өтө күчтүү чалганда шак төмөн жагынан жогору көздөй куурайт. Арча алтынчыгы начарлаган эле эмес, соо дарактарды да илдетке учуратат. Личинкалары була менен азыктанат. Алар узун, ийри-муйру, акырындык менен жазы болуп кетүүчү жол салып, бутактын негизин

карай жылат. Личинкасы болжол менен 12 ай азыктанат. Сууктун түшүшү менен азыктануу токтойт, жазында кайрадан жаңыланат. Азыктануусун токтоткон личинкалар жыгачтан кемирип бешикче жасайт жана кыштап чыгат. Личинкалар диаметри 4-6 см ден кем болбогон бутакта жакшы өнүгөт. Алтынчык менен арча өсүмдүктөрүнүн илдетке чалынышы 80% ке чейин жетиши мүмкүн. Арча алтынчыгынан башка арчада алтынчыктын дагы 7 түрү өнүгөт.

Арча булачысы (*Phloeosinus turkestanicus* Sem.)

Арча булачысы кызыл муруту бар чайырдай кара түстөгү коңуз. Коңуздун узундугу болгону 2,6-2,8 мм. Бир муун менен өнүгөт. Арча өскөн жердин баарында кездешет. Бул абдан коркунучтуу зыянкечтердин бири. Коңуздар илдет чалган бактардын кабыктарынын астына кыштайт. Бир эле бакты кайрадан илдет чалышы мүмкүн. Апрельде коңуздардын жылы башталып, жумуртка тууйт, ал июндун акырына чейин уланат. Личинкасы 40-50 күндө өнүгөт. Августта жаш коңуздар учуп чыгат. Аларга кошумча азыктануу зарыл. Алар бүчүрдүн айланасындагы өркүндүн ичин кемирет; жаш өркүндөрдүн бүткүл жыгачын кемирип жеп, аларды толук түтүккө айландырат. Зыянга учураган жаш өркүндөр сынып түшөт. Коңуздар жаңы кыйылган материалдарга, начарлаган дарактарга жакшы жайгашат. Жайгашуу жыштыгы 1дм² аянты 20-24 особго жетип, илдетке чалдыгуу 20% ти түзүшү мүмкүн.

Корутунду

Кыргыз-Ата улуттук паркындагы арча токойлорунун санитардык абалы кеңири илимий изилдөөлөрдү талап кылат. Айрыкча токой зыянкечтерин изилдөө, аларга каршы күрөшүүнүн коопсуз усулдарын иштеп чыгуу талап кылынат. Анткени учурда парктын аймагында эс алуучулардын саны өтө көп. Зыянкечтерден сырткары арча токойлор антропогендик фактордун терс таасирлерине да дуушар болууда.

Пайдаланылган адабияттардын тизмеси

1. Токторалиев Б.А., Шамшиев Б.Н. и др. Современное состояние арчовых лесов Кыргызстана и пути его стабилизации. Проблемы можжевельных лесов: поиск решений, способов, методов. Матер. межд. симпозиума, г. Ош -2000, с. 184-188
2. Б.Н.Шамшиев, А.Боронбаев, С.С.Мурзакулов, З.Б.Токторалиев/ Причины ослабления и ухудшения устойчивости арчовых лесов природного парка «Кыргыз-Ата» // Известия ОшГУ, 2010 №1
3. Токторалиев Б.А., Шамшиев Б.Н., Мурзакулов С.С., Ааматов Ы.К. Кыргыз-Ата мамлекеттик улуттук жаратылыш паркы.//Азыркы абалы, чечилүүчү маселелери жана келечеги. Ош: 2010 / 96 бет.
4. Шамшиев Б.Н., Исмаилова А.Ж. Сохранение и восстановление биологического разнообразия лесов Кыргыз - Атинского национального природного парка. Известия ОшГУ 1/2014, стр. 128-133
5. Шамшиев Б.Н., Мурзакулов С.С., Боронбаев А. Заповедники и национальные парки Кыргызстана. Известия ОшГУ 2/2010, стр. 24-27.